

TANZİMAT DEVRİ OSMANLI MAHKEMELERİ

Ottoman Courts in the Age of Reorganization

Doç. Dr. Ekrem Buğra Ekinci *

I - KLASİK DEVİRDE MAHKEMELER

Eski hukukumuzda monarşiyle yönetilen devletlerin hepsinde olduğu gibi yasama, yürütme ve yargı fonksiyonlarını adı ne olursa olsun (halife, sultan, emir, padişah vs.) devlet başkanının uhdesindeydi. Ancak devlet başkanı bu fonksiyonlarını vekilleri vasıtasıyla kullanır; yargı fonksiyonunu da devlet başkanı adına onun tayin ettiği hakimler yerine getirirdi.

İslam dünyasında kadı adı verilen hakimleri belli yargı çevrelerinde dava görüp çözümlenmek üzere devlet başkanı tayin ederdi. Hz. Peygamber bizzat dava dinleyip hüküm verdiği gibi, kadılar da tayin etmiş; O'ndan sonraki halifeler de bu yolda hareket etmişlerdi. Abbasiler zamanında kadı-ülkudatlık adlı bir makam ihdas edilerek İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin gözde öğrencisi, büyük hukukçu Ebu Yusuf bu makama getirilmişti. Günümüzdeki adalet bakanlığı ile temyiz mahkemesi ve yüksek idare mahkemesi başkanlıkları gibi görevlere karşılık gelen bu makam artık kadıları tayin etmeye ve halifenin yargı yetkisini onun adına bu makam kullanmaya başladı.

---

* Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Kürsüsü Öğretim Üyesi

Osmanlı Devleti'nde de ilk olarak Osman Gazi tarafından kadılar tayin edilmiş; Sultan 1. Murad zamanında da önceki İslam devletlerindeki kadılık kadatlığın benzeri kazaskerlik kurumu ihdas edilmiş, kadıları artık bu makam tayin etmeye başlamıştır. Daha sonra bu makam Rumeli ve Anadolu kazaskerliği olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bunlar Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfı adı verilen ve kaza, fetva ve öğretim işleriyle uğraşan sınıfın başıydı. Osmanlı ülkesi kaza adını taşıyan yargı çevrelerine taksim edilmişti. Bunların her birine medreselerin yüksek sınıflarından mezun olmuş üstün ahlak ve ilmi ehliyet sahibi kimselerden iki yıllığına kadılar tayin edilirdi. Mekke, Medine gibi mutena yerlerde bu süre bir yıldır. (Günümüzde noterlikte olduğu gibi) Sırada bekleyen herkesin göreve tayin edilebilmesi ve kadıların gittikleri yerlerde halkla içli-dışlı olmalarına yol açmamak maksadıyla tesbit edilen bu bir veya iki yıllık süre sonunda kadılar merkeze gelerek yeni bir göreve atanmalarını beklerlerdi. Bu bekleme süresinde de medreselerde müderrislik yaparak nazari bilgilerini geliştirebilirlerdi. Kadıları önceleri buldukları bölgelere göre kazaskerler tayin ederken XVI. asırdan sonra giderek kazaskerliğin önüne geçerek ilmiye sınıfının başı durumuna gelen şeyhülislamlık makamı bir takım üst rütbeleri kadıları tayin etme yetkisini kazanmıştır.

İşleri yoğun olan yerlerde kadılar kendilerine kadılık vasıflarını haiz kimselerden vekiller seçebilirlerdi. Bunlara naib denirdi. Kimi zaman uzak yerlere tayin edilen kadılar görev yerlerine gitmeyerek merkezde kalır ve yerlerine naib tayin ederlerdi. Önceleri kadıların muayyen maaşları yoktu, mahkeme gelirleriyle geçinirler, yanlarındaki naib, katip, muhızır ve mübaşir gibi görevlilerin maaşlarını da kendileri karşılardı. Kadılar, dava görmenin yanı sıra, buldukları yerin idare, maliye ve belediye işleriyle de görevliydi. O devirde muayyen mahkeme binaları yoktu. Kadılar ya evlerinde veya camilerde dava dinlerlerdi. Hatta bazen yolda giderken bile kadıya başvurup davasını arzedenler olur, hemen ayak üzeri dava görülüp karar verildiği olurdu. Kadılar birbirlerinden rütbe ve gelir bakımından ayrılırlardı.

Bunun dışında aralarında bir hiyerarşi söz konusu değildi. Mülki amirlerin de kadılar üzerinde denetim yetkisi bulunmuyordu. Kadılar merkezden tayin edilir ve doğrudan merkezle yazışmalarını yürütürdü. Mahkemelerde İslam hukuku uygulanır ve verilen hükümler derhal kolluk görevlileri (merkezde çavuşbaşı, taşrada subaşı vs.) tarafından yerine getirilirdi. Verilen karara itirazı olan bunu başşehirde bulunan Divan-ı Hümayun'a götürebilirdi. Divan hükmü inceler, hukuka aykırılık görürse davayı yeniden görülmek üzere ya hükmü veren veya başka bir mahkemeye gönderir, yahut da davaya bizzat kendisi bakarak neticelendirirdi. Divan'ın kararına karşı da herkesin padişaha başvurma hakkı vardı.

Bu devirde Osmanlı Devleti'nde her kaza çevresinde bulunan ve kadıların başkanlık ettiği şer'iyye mahkemeleri dışında merkezde bulunan Divan-ı Hümayun, Veziriazam Divanları ile kazaskerlerin, ayrıca esnaf üzerinde lonca ve benzeri meslek teşekkülleri ile muhtesiblerin, mali konular da defterdarların, askerler üzerinde Yeniçeri Ağası ve Kaptan-ı Derya'nın, tarikat mensupları üzerinde şeyhlerin, Hz. Peygamber soyundan gelenler üzerinde nakibüleşratların, öte yandan taşralarda beylerbeyi ve sancakbeyleri divanlarının da bir takım yargı yetkileri vardı.

II - TANZİMAT DEVRİNDEKİ MAHKEMELER REFORMU

Osmanlı tarihini umumiyetle iki devre ayırmak adet olmuştur; beş asırdan fazla bir zamanı ihtiva eden klasik devir ve öte yanda bir asrı bulmayan ancak en az önceki kadar mühim hadiselerin cereyan ettiği Tanzimat devri. Hayli uzunca olan ilk devirde mahkemeler teşkilatı ufak tefek istisnalarla beraber hep bir yeknesaklık arzeder. Ancak ilkinde göre oldukça uzun olan ikinci devir boyunca adliye teşkilatında çok mühim reformlar yapılmış, imparatorluğun sonuna kadar hükümetin mahkemeler teşkilatı üzerinde tasarrufu devam etmiştir.

1 - Adliye Reformlarının Sebepleri

A - İslahata Duyulan İhtiyaç

Osmanlı Devleti uzun yüzyıllar dünyanın en güçlü devleti olarak yaşamıştır. Bunun arkasında askeri ve siyasi güç (*gaza ruhu*) yanında, devlet kurumlarının sağlamlık ve zamana göre mükemmelliği yatıyordu. Gerçekten Osmanlı adli sistemi devrinin en üstünüydü. Öyle ki Avrupa devletlerinin bile zaman zaman bu sistemi inceleyerek örnek aldıkları biliniyor. Ancak devletin zamanla askeri, siyasi ve mali bakımdan güç kaybetmesine paralel olarak sosyal alanda da çözülme başlamış, adli sistem de bundan nasibini almakta gecikmemiştir. Klasik devirde uzun yıllar çok iyi işleyen yargı fonksiyonu ve adliye teşkilatı devletin bütün unsurlarındaki bozulmayla beraber zayıflamıştı. Hukukçular geliri nispetinde sıkıntılı ve dedikodusu bol olan kadılık görevlerine, geliri az ama daha huzurlu ve daha şerefli görülen fetva veya öğretim işlerini tercih etmekteydiler. Bu sebeple mahkemeler hukuki ehliyet ve ahlaki meziyetçe pek de yüksek olmayan naiblerin elinde kalmıştı. Öte yandan insanlar da hukuki ihtilaflarını -daha kolay ve ucuz olduğu için- müftülerden fetva sorarak çözümlenmeyi tercih etmekteydiler. Zaten ülkedeki cemiyet hayatı da hukuki ihtilafları arttıracak kadar çetrefil değildi. Hukuki ihtilaflar ve dolayısıyla mahkemelere intikal eden dava sayısı az olduğundan mahkeme gelirleri düşüktü, bu sebeple de rüşvet ve iltimas baş göstermişti. Öte yandan mahalli nüfuz sahibi kimseler yargı mensuplarını etkileyerek kendi istekleri istikametinde hareket etmelerini sağlamaktaydılar.

Hukuk kurallarına uymakta görülen gevşeklik, rüşvet ve iltimasın yayılması, adli mercilerin yavaş yavaş ehil olmayanların eline geçişi ülkede adalet fikrini ve dolayısıyla emniyet ve asayiş zedelemiştir. Zaman zaman kısa vadeli ve sert tedbirlerle bunun önüne geçilmeye çalışıldıysa da başarı sağlanamadı. Böylece ondokuzuncu yüzyılın başına gelindi. Devletin başında bulunanlar artık pekçok müessesede olduğu gibi adliye teşkilatında da ıslahat yapılması gerektiğine yürekten inanıyorlar, aksi takdirde devletin tamamen çökeceğinden endişeleniyorlardı.

B - Hukuki Sebepler

Klasik dönemde Osmanlı hukuku denince akla önce İslam hukukunun Hanefi yorumu ve bu yolda kaleme alınmış eserler gelmektedir. Yine zaman zaman bu hukukun düzenlemediği ve düzenleme yetkisini devlet başkanına tanıdığı alanlarda (ta'zir gibi) kurallar getiren kanunnameler çıkarılmıştır. Bunlara da örfi hukuk denilmektedir. Bu ikisi, yani fıkıh kitapları ve kanunnameler ikisi birden Osmanlı hukuku literatürünü oluşturmaktaydı. Şu kadar ki kanunnameler bu hukukun çok cüz'i bir parçasını teşkil ederdi, esas ağırlık fıkıh hükümlerindeydi. Kadıların görev yaptığı genel mahkemeler her iki gruba giren ihtilatlara da bakıp karar verirlerdi. Bir başka deyişle, kadılar örfi hukuka ilişkin davalarda da görevli ve yetkililer. Merkezdeki Divan-ı Hümayun ise bazı önemli davalarla, kadıların bakmadığı bir takım davalara bakar, kadıların verdiği kararları bir üst mahkeme sıfatıyla denetleyerek gerekirse yeniden yargılama yapardı. Divan-ı Hümayun İslam tarihindeki divan-ı mezâlimlerin bir örneğiydi. Bu mahkemelerde genellikle halkın birbirinden veya memurlardan şikayetlerine bakılır, daha çok ceza ve haksız fiil davaları görülürdü. Divan-ı mezâlimler adeta örfi hukuk uyuşmazlıklarının çözümlendiği birer merciiydi. Divan-ı Hümayun da bu gelenekten nasibini almıştır. Taşralarda beylerbeyi ve sancakbeylerinin teşkil ettiği divanlar da Divan-ı Hümayun'un küçük birer modeliydi, buralarda da çoğunluğu örfi nitelikte bir takım davalar görülürdü.

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında ülkede yaygın bir hal alan zulüm, rüşvet gibi hukuka aykırı davranışların önlenmesi için bir takım tedbirler getirilmiş ve bu yolda kanunname geleneğine uyularak ceza kanunları çıkarılmıştır. Reformların önemli bir göstergesini teşkil eden bu kanunların uygulanması da yeni kurulan meclislere verilmiştir. Burada da klasik dönemde rastlanan ve örfi hukuk niteliğindeki davalara kadı mahkemeleri yanında bu işle görevli mahkemelerin bakması geleneğine paralel bir uygulama vardır. Tanzimat sonrası kurulan mahkemeler divan-ı mezâlimlerin konumundaydı. Divan-ı Hümayun ve taşra meclislerinin yerini alarak kanunnamelerle belirlenmiş kurallar çerçevesinde yargılama yapmakla görevlendirilmişlerdi. Demek ki Osmanlı hukukuna farklı nitelikteki davalara farklı yargı mercilerinin bakması esas yabancı değildi. Bu yüzyılın ikinci

yarısında da İslam hukuku hükümlerinin kısmen kanunlaştırıldığı görülmektedir. Bu kanunların uygulanması görevi de geleneksel kadı mahkemelerine değil, öncelikle Avrupai tarzda yeni kurulan mahkemelere yüklenmiştir.

Kadılar klasik dönemde halkın mütegalibe ve devlet adamlarının zulümlerinden şikayetlerine ilişkin davalara bakmaya çekinirlerdi. Çünkü bu davalar mahalli nüfuz ve etkilerden çoğunlukla masun kalamazdı. Bu gibi davaları soruşturma evrakıyla beraber merkezdeki Divan-ı Hümayun veya bunun taşralardaki örneğini teşkil eden paşa divanlarına havale ederlerdi. Bunlar her türlü etki ve nüfuzdan sâlim olarak karar verilen ve bu kararların tavizsiz icra edilebildiği mercilerdi. Onun için Tanzimat sonrasında öncelikle zulüm suçlarının önlenmesine yönelik mevzuatın uygulanması işi, kadılara değil, Divan-ı Hümayun ve paşa divanlarının yerine geçmek üzere yeni kurulan meclislere verilmiştir.

C - Ticari Gelişmeler

Ondokuzuncu yüzyıl başlarında sanayi devrimini gerçekleştiren Avrupa'nın ucuz ve bol malları Osmanlı ülkesini bir pazar durumuna getirmiş, dış ticaret çok gelişmişti. Bu sebeple pek çok Avrupalı tüccar Osmanlı ülkesine gelip gitmeye, hatta yerleşmeye başlamıştı. Bunlar Osmanlı tebasıyla aralarında doğan ihtilaflarını bu alandaki baş döndürücü gelişmeye takip edemeyen ve dolayısıyla ticari örfleri pek bilemeyen kadı mahkemeleri önüne götürmek yerine tüccar hakemlere havale etmekteydiler. Devlet, bu işi düzene sokmak ve en azından kontrol etmek zorunda kalarak ticaret davalarına bakan ve üyeleri arasında yabancıların da bulunduğu yargı meclisleri kurdu. Böylece ilk defa olarak şer'iyeye mahkemelerinin yetkileri sınırlandırılıyordu.

D - Yabancı Devletlerin Baskıları

Osmanlı ülkesindeki gayrimüslim azınlıklar aynı dinde buldukları Avrupa devletlerine ticaret konusunda aracılık yapıyorlardı. Bu arada Fransız ihtilalinin yaydığı milliyetçilik ve laiklik prensipleri özellikle bu gayrimüslim azınlıklar arasında yayılmış ve bunları hüktümetten bir takım imtiyazlar koparmaya itmiştir. Avrupa devletleri de, Osmanlı toprakları üzerinde hak iddia etmelerine imkan verecek bu fırsatı kaçırmayarak dindaşları olan azınlıkları desteklemiş, hatta onları tabiiyetlerine alarak kendi vatandaşlarının imtiyazlarından yararlanmalarını sağlamışlar, bu vesileyle Osmanlı hükümetine sürekli baskı yapmaya başlamışlardır. Bu baskılar devletin sonuna kadar artarak sürmüştür. Oysa bu devirde Avrupa devletlerinde ne adliye sistemi ve ne de azınlıkların statüsü Osmanlı Devleti'nden daha mükemmel değildi. İşte 1839-Tanzimat, 1856-İslahat ve 1875-Adalet fermanları öncelikle bu baskı sonucunda ilan edilmiş, bunlarla gayrimüslim

azınlıklara geniş imtiyazlar verilerek mahkemelerde üyelik ve şahitlik yapabilmeleri esası kabul edilmiştir. Denilebilir ki Osmanlı Devleti'nin pek çok sahada gücünü kaybetmesinden yararlanan Avrupa'nın baskıları bu devirdeki bütün reformlarda olduğu gibi, adliye reformlarında da en önemli etken olmuştur. Zamanın devlet ricalinin hemen her biri, bilhassa Reşid, Ali ve Fuad Paşalar bir Avrupa devletinin tesiri altına girmişlerdi. Bu devirde İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve Rus elçileri Babıali'ye her istediklerini yaptırabilecek güç ve cesareti bulmuşlardır.

E - Merkezi Otoriteyi Güçlendirme Arzusu

Öte yandan Avrupa devletlerinin baskısı ve ıslahat fermanlarının iktizasından olan yeni kanunların uygulanması için yeni yargı mercilerine ihtiyaç duyulmuş, bu yolda nizamiye mahkemeleri adı verilen mahkemeler kurulmuştur. Hükümet böylece merkezi otoriteyi güçlendirmeyi de düşünmüştür. O zamana kadar idare ile adliye bir arada olduğu için idarenin merkezileştirilmesi ister istemez adliyeyi de etkilemiştir. Gerçekten ülkede çok nüfuzlu bir konuma sahip bulunan ve yargı otoritesini elinde tutan ulemanın gücü bu reformlarla giderek azalmıştır. Yargı yetkisi böylece giderek doğrudan merkeze bağlı ve ilmiye sınıfı gibi bir sınıfa mensup bulunmadıkları için siyasi ve sosyal nüfuzdan mahrum yeni memur-hakimlere intikal etmiştir. Oysa doğrudan merkeze bağlı buldukları halde kendilerinde güçlü bir sınıf mensubiyeti duygusu taşıyan kadılar, tam bir yargı bağımsızlığı içinde görev yaparlardı, merkezden bunlara direktif verilmesi diye bir şey söz konusu bile olamazdı. Kadılar azledilseler bile ulemadan oldukları için müderrislik, müftülük gibi başka işlerle de uğraşabilirler, böylece geçim endişesi çekmezlerdi. İşte adli reformlarda önemli bir saik olan merkezleşme endişesi, yargı bağımsızlığını azaltılması sonucuna varmıştır.

2 - Adliye Reformlarının Meşruluk Temeli

Diğer bütün ıslahat hareketlerinde olduğu gibi adliye sahasındakilerde de pozitif hukuka, İslam hukuku prensiplerine ve geleneklere uygun davranma endişesi hakim olmuştur. Öyle ki yeni kurulan mahkemelerin hukuk tarihimizdeki divan-ı mezâlimlerin bir benzeri olduğunun dile getirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Ticaret davalarının farklı mercilerde görülmesi, eski hukukun örf ve adetin tatbikine ve hukuki ihtilafların hakemler vasıtasıyla çözülmesine cevaz verişine dayanır. Bir fetva makamı olan şeyhülislamlığa yargı görevinin de verilmesi eski hukukun fetva ile kazanı bir kişi veya makamda birleşmesinin caiz olduğu hükmüne uygundur. O zamana kadar tek hakimle hükmeden mahkemelerin yanında heyet halinde karar veren mahkemelerin kurulması, bir başka deyişle toplu hakim sistemi İslam hukukuna yabancı değildir. Eski hukukta prensip tek hakimdir, ama hakimler heyet halinde de görevlendirilebilirler. Öte yandan gayrimüslimlerin muayyen davalarda hakimlik ve şahitlik yapmalarına izin verilmiştir. Yine

bu devirde getirilen istinaf ve temyiz yollarının İslam hukukuna bir aykırılığı bulunmamaktadır. Bu müesseseler bu hukukta da farklı isimlerle mevcuttu.

Bütün bunlarda ıslahatçıların yüzlerini ne kadar Avrupa'ya çevirmiş olurlarsa olsunlar, geleneksel yetişme tarzı ve zihniyetinin etkisinden kurtulamamalarının da etkisi bulunduğu gibi; ülkede hâta belli bir nüfuzu olan ulemanın tepkisinden de çekinilmesi önemli rol oynamıştır. Bu sebeple Tanzimat devrine bir düalite hakim olmuştur. Medrese yanında mektep, şer'iyeye mahkemeleri yanında nizamiye mahkemeleri varlığını sürdürmüştür. Bu husus Tanzimat reformlarının en önemli özelliğidir .

3 - Adliye Reformlarında İzlenen Model

Tanzimat reformlarında Avrupa'nın baskısı en önemli rolü oynadığı gibi, bu reformların gerçekleştirilişinde de Avrupa sistemi örnek alınmıştır. Bu sistem iyi olduğu için değil, öncelikle güçlü olduğu içindir. Nitekim "güçlü olanın sözü geçer (*el-hükümü li'l-galib*)" prensibi tarih boyunca hakim anlayışı temsil eder. Tanzimat döneminde yapılan ıslahatların hemen hemen tamamında olduğu gibi adliyede de kültür bakımından o zamanlar Avrupa'nın en gözde ülkesi Fransa'dan ilham alınmış, Fransız örneğine göre yeni mahkemeler teşkil edilmiştir. Bunda, bu ülkeyle eskiden beri süregelen dostane ilişkilerin yanında, Osmanlı ıslahatçılarının Fransa'da eğitim görerek bu ülkenin kültürünü benimsemeleri, ayrıca Fransa adliyesinin İngiltere, Avusturya ve Rusya'daki adli sisteme göre örnek olarak alınmaya daha elverişli bulunması da etkili olmuştur. Öte yandan o dönemde liberal mutlak monarşinin hakim olduğu Fransa'nın idare tarzını, Osmanlı ricâli kendi bünyemize uygun ve ideal bir sistem olarak görmüştür. Osmanlı Devleti'nde idare ile adliye birbirinden ayrı olmadığı, Tanzimat devrinde de bir süre böyle devam ettiği, idari ve adli ıslahatın birbirine paralel yürütüldüğü göz önünde tutulursa, idari reformlara akseden Fransız örneğinin adli reformlara da aksetmesi doğaldı. Bu devirde yayınlanan mevzuatın büyük çoğunluğu Fransa'dan iktibas edilmiş, böyle olmayanlarında da önemli nispette buradan ilham alınmıştı. İdare ve buna paralel olarak yargı alanındaki ıslahat, dönem dönem sadrazamlık yapan Reşid, Ali ve Said Paşalar tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak hepsinde zamanın önde gelen hukukçu ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın birinci derecede rolü olmuş ve emeği geçmiştir.

III - TANZİMAT DEVRİNDE ADLİYE TEŞKİLATI

1 - İlk Adli Reform: Ticaret Mahkemeleri

Klasik devirde Osmanlı teb'ası ile kendilerine ticaret için hükümetçe izin verilen (XIX. asır başlarında kendilerine beratlı Avrupa tüccarı denilen) ecnebler arasındaki davalara tercüman hazır bulunduğu halde kadılar ba-

kar, konusu dörtbin akçeden fazla olan davalar Arz Odası'nda sadrı azam huzurunda görülürdü. 1801 yılında gümrük emininin başkanlığında ecnebi ve yerli tacirlerden oluşan komisyonlar ticari davalara bakmaya başlamışlardı. Tanzimat Fermanı'nın ilanı sıralarında bu komisyon ticaret meclisi adıyla, yeni kurulan Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştır. 1847 yılında ticaret meclisinin teşkilatı yeniden ele alınarak ecnebiyle ilgili davalarda bunlarda yabancı devlet temsilciliklerinin seçtiği ecnebi üyelerin de yerlilerle eşit sayıda yer alması esası benimsenmiştir. Aynı yıl bu ticaret meclisleri, ticaretin gelişmiş olduğu başka Osmanlı şehirlerinde de açılmıştır. Çoğunlukla ticari örflere göre karar veren ticaret meclisleri nezdinde, bu örfleri iyi bilen ecnebiiler avantajlı, fakat bundan mahrum olan yerli tüccar dezavantajlı durumdaydı. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ise ömürlerinde gidip görmedikleri, dilini dahi bilmedikleri ecnebi devletlerin tabiiyetine girerek ecnebi statüsünün avantajlarından faydalanmıştır. Bu da müslüman yerli tüccarın iyice aleyhine olmuştur.

Ecnebi ve yerli tebaa arasındaki ticaret, hukuk ve ceza davalarına bakmak üzere karma mahkemeler kurulmasını öngören 1856 tarihli Islâhat Fermanı'nın hükümleri istikametinde 1860 yılında Fransız ticaret kanununun dördüncü kısmı iktibas edilerek ticaret meclisleri mahkeme adını almış ve teşkilat yapıları etraflı düzenlenmiştir. Yerlilerle ecnebiiler arasındaki davalarda ilgili ecnebinin elçilik veya konsolosluga gönderilecek iki ecnebi üye ve bir de tercüman hazır bulunurdu. Ticaret mahkemesi olmayan yerlerde hukuk mahkemeleri ticari davalara ticaret kanununa göre bakardı. Ticaret mahkemelerinin verdiği kararlardan konusu beşbin kuruşu aşanlara merkezdeki Divan-ı İstinaf'da itiraz edilebilir, burada verilen hükümler Divan-ı Ahkam-ı Adliye'de temyiz olunabilirdi. 1875 yılında yayınlanan Adalet Fermanı'nın hükümleri çerçevesinde o güne kadar Ticaret Nezareti bünyesindeki ticaret mahkemeleri ve Divan-ı İstinaf, Adliye Nezareti'ne bağlandı; İstanbul Ticaret Mahkemesi, taşradan gelen ticaret davalarının istinaf mercii haline geldi. Mısır'da da 1875 yılında karma mahkemeler kurulmuştu, ancak burada yabancı üyeleri elçilikler değil, hükümet seçmekteydi. Karma ticaret mahkemeleri, 1914 yılında kapitülasyonların kaldırılmasına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Taraflardan birinin ecnebi olduğu ceza davalarına ise münhasıran Osmanlı hakimleri bakar ve yargılama esnasında tercüman hazır bulunurdu.

2 - Nizamiye Mahkemeleri

1840 tarihinde kabul edilen ceza kanununun uygulanması büyük ölçüde Tanzimat prensiplerinin hayata geçirilmesi demek olduğundan, merkez ve taşrada kurulan meclisler idari ve mali görevlerinin yanısıra bu işle de görevlendirilmiştir. Taşralarda memurlarla müslüman ve gayrimüslim halktan ileri gelenlerin katıldığı ve belde kadısının da üye olarak yer aldığı

taşra meclisleri, bu kanun çerçevesinde karar vermekte, bunların önemli suçlara dair kararları merkezdeki Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye'de temyizden incelenmekte ve gerekirse yeniden muhakeme yapılmaktaydı. 1837 yılında kurulan Meclis-i Vâlâ aynı zamanda merkezde işlenen suçlar için bidayet ve devlet memurları için idare mahkemesi fonksiyonunu icra ediyordu. Bu devirde üst yargı mercii olarak Divan-ı Hümayun'un yerini Meclis-i Vâlâ almıştır. 1854 yılında idare ve adliyenin ayrılması yolunda önemli bir adım atılarak merkez ve taşrada meclis-i tahkikat adında yargı mercileri kurulmuş, bunlar sadece ceza davalarına bakmakla görevlendirilmişlerdir. Bunların üst mercii fonksiyonunu da tabiatıyla Meclis-i Vâlâ ifa etmiştir.

1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile idare ile adliye birbirinden ayrılmış; taşra meclislerinin de adli görevleri Fransız örneğine göre kurulan yeni nizamiye mahkemelerine verilmiş; öte yandan bu mahkemeler ceza davalarının dışında belirli bazı hukuk davalarına bakmakla da yetkilendirilmiştir. Köy ve nahiyelerde ihtiyar heyetleri sulh derecesinde görev yapacak, adliye bidayet, istinaf ve temyiz mahkemeleri şeklinde teşkil edilecekti. Bu defa yeni mahkemelerle şer'iyeye mahkemeleri arasında görev ve yetki uyuşmazlıkları doğmuş ve devletin sonuna kadar da süregelmiştir. Söz gelişi nizamiye mahkemesinde görülen bir adam öldürme davasında tarafların eğer şahsi talepleri varsa bunlar şer'iyeye mahkemesine giderek buradan da ayrı bir hüküm çıkarabilirlerdi. Böylece nizamiye mahkemesinde beraat eden bir kimse şer'iyeye mahkemesince idama mahkum edilebilir, aksi de söz konusu olabilirdi. Hukuk davalarını da taraflar şer'iyeye mahkemelerine götürebilirdi. Osmanlı hukukunun yapısından doğan bu düallite Tanzimat devrinin ve bu devirdeki adliye ıslahatının en bariz vasfı olmuştur. Bunu önlemek için zaman zaman her iki mahkemenin görev ve yetki sınırını belirleyen karnameler yayınlanmak ihtiyacı hissedilmiş, ancak devletin sonuna kadar bunda başarılı olunamamıştır.

Bu devirdeki reformlarla hukukumuza o zamana kadar rastlanmayan istinaf ve toplu hakim gibi müesseseler de girmiştir. Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan bu mahkemelerin kararları merkezdeki Divan-ı Ahkam-ı Adliye'e temyiz edilebilmekteydi. Meclis-i Vâlâ 1868 yılında Divan-ı Ahkam-ı Adliye ve Şura-yı Devlet adıyla iki organa ayrılmıştı. Divan-ı Ahkam-ı Adliye başkanı nazır ünvanıyla kabinenin üyesi iken, 1837 yılında klasik dönemdeki çavuşbaşılık memuriyetinin yerini alan Divan-ı Deavi Nezareti 1875 yılında Adliye Nezareti'ne dönüştürülerek Divan-ı Ahkam-ı Adliye ve Ticaret Divan-ı İstinafı da buraya bağlandı. Bu arada nizamiye mahkemeleri hakimleri için de daha önce (1869) lise seviyesinde kurulmuş bulunan hukuk okulu 1880 yılında fakülte seviyesine getirildi. Böylece Müslümanlar gibi medreselerde okuyamadıkları için gayrimüslimlerden hukuk bilgisinden oldukça mahrum hatta cahil kimselerin nizami mahke-

melere üye olmalarının önüne geçilmek istendi. Hakim tayinleri düzene bağlandı, hakimlerin teminat altında ve her türlü müdahaleden uzak olduğu ifade edildi. Nizamiye mahkemelerinde bir başkan ve iki üye bulunur, başkan genellikle ilmiye sınıfından bir kadı ve üyelerden biri de zimmi olurdu. Pratikte bütün adli işleri hukukçu olması itibariyle mahkeme başkanı yürüttü, çünkü üyeler genellikle hukuk bilgisinden tamamen mahrum, hatta okur-yazar bile olmayan kimselerdi. Öte yandan gayrimüslimlerin adliye müslümanlarla eşit temsili de sözde kalmıştır, çünkü üç kişilik bu mahkemelerde çoğunluk müslümanlarda olduğu için bunların dediği olurdu.

93 Harbi mağlubiyeti ve bunu takiben imzalanan Berlin Anlaşması sırasındaki telkinler doğrultusunda 1879 yılında mahkemelerde son bir düzenleme yapılmış, Fransız orijinli Teşkilat-ı Mehakim Kanunu kabul edilmiştir. Bununla ilk defa savcılık kurumu getirilmiş, modern anlamda avukatlık ve noterlik kurulmuştur. İkinci Meşrutiyet'ten sonra toplu hakim usulünden vazgeçilmek zorunda kalınmış ve 1913'te sulh hakimlikleri kurulmuştur. Adliye teşkilatı bu haliyle cumhuriyete kadar gelmiş, cumhuriyetten sonra 1924 yılında şer'iyye mahkemeleri kaldırılarak nizamiye mahkemeleri ülkenin yegane genel mahkemeleri olmuştur. Divan-ı Ahkam-ı Adliye'nin dönüştüğü Mahkeme-i Temyiz de cumhuriyetten sonra Yargıtay adını almıştır.

3 - Şer'iyye Mahkemeleri

Bir yandan nizamiye mahkemeleri adıyla yeni yargı mercileri kurulurken, diğer taraftan devletin genel mahkemeleri olan şer'iyye mahkemeleri aslı hüviyetlerini korumakla beraber ıslahattan da -sınırlı olmakla beraber- nasibini almıştır. Bu devirde merkezi otoriteyi güçlendirme endişesiyle ilmiye sınıfının, bu arada kadıların nüfuzu azaltılmaya çalışılmıştır. Öncelikle o zamana kadar daha çok istişarı görevleri bulunan Şeyhülislamlığa yargı görevi de verilerek, kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın Süleymaniye'deki ağalık makamı o zamana kadar belirli bir makamı bulunmayan şeyhülislam tahsis edildi ve şer'iyye mahkemeleri, bu arada kazaskerler ilmiye sınıfının başı olan ve artık kabineye de katılan şeyhülislama bağlandı. O zamana kadar sadriazam huzurunda görülen Huzur Mürafaaları da buraya nakleldi. Ayrıca vakıflarla ilgili davalara bakmak üzere Evkaf Mahkemesi kuruldu. Eskiden beri adli yetkilerin yanısıra sahip buldukları idari, beledi ve mali yetkiler kadılarından alınarak bunlar yalnızca dava görmekle sınırlandırıldılar. Daha sonra yargı yetkileri de daraltılarak bir takım davalara bakma yetkisi yeni kurulan mahkemelere verildi. Ancak ülkede hakimlik yapacak başka hukukçu bulunmadığı için bu yeni mahkemelerin başkanlığı zaireten yine kadılara verildi. Böylece kadılar hem geleneksel şer'iyye mahkemelerinde, hem de yeni nizamiye mahkemelerinde görev yapar oldular. Bu devirde ayrıca kadıların durumu iyileştirilmeye çalışılarak rütbe ve de-

receleri belirlendi. Bu mesleğe ehil kimselerden imtihanla tayin yapılması, o zamana kadar belirli sürelerle tayin edilen kadıların artık geçerli bir sebep olmaksızın azledilmemesi, önceleri mahkeme hasılatıyla geçinen kadıların artık diğer memurlarla beraber maaş bağlanması, kadıların görev yerlerine ancak zorunlu durumlarda ve ehil kimselerden naip gönderebilmesi gibi yeni esaslar getirildi. Bu arada 1854'de Muallimhane-i Nüvvab adıyla (sonradan Mekteb-i Nüvvab, daha sonra da Medrese-i Kudat) bir hukuk okulu açılarak kadıların buradan mezun olması şartı aranmaya başlandı. Kadıların verdikleri kararların temyizden incelenmesi için Huzur Mürafaaları'nın yerine 1862 yılında Meşihat'te Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyeye kurularak, temyiz edilen şer'î mahkeme hükümlerinin şekli incelemesi Fetvahane'nin İlamat Odası'nda, maddi incelemesi de bu yeni mecliste yapılmaya başlandı. İkinci Meşrutiyet'ten sonra kadıların statüleri yeniden hukuki düzenlemeye konu oldu. 1917 yılında şer'iyeye mahkemeleri Meşihat'ten alınarak Adliye Nezareti'ne bağlandı. Böylece kabineden de çıkartılan şeyhülislam eskiden olduğu gibi sadece fetva fonksiyonuyla sınırlandırıldı. Ancak şer'iyeye mahkemelerini kaldırma, ilmiye sınıfının nüfuzunu kırma ve hukuku laikleştirme yolunda bir teşebbüs olarak görülen bu durum üç sene sürebildi. İttihad ve Terakki Fırkası düştükten sonra hemen eski duruma dönüldü. Politik maksatlarla yapıldığı için bütün bu düzenlemeler beklenen neticeyi sağlayamadı; bilakis ilmiye sınıfının giderek aslı görevlerinden uzaklaşmasına ve politize olmasına sebebiyet verdi. Cumhuriyetten sonra laik hukuk sistemine geçilmiş ve dolayısıyla artık kendilerine ihtiyaç duyulmayan şer'iyeye mahkemeleri bütünüyle kaldırılmıştır.

4 - İmtiyazlı Vilayetlerdeki Reformlar

Adliye reformları ülkenin her tarafında yeknesak bir şekilde yapılamamıştır. İstanbul Adliyesi -başşehir olması itibariyle- diğer vilayetlerden az çok farklılık taşırdı. 1870 ve 1871 tarihli nizamnamelerle payitahtın mahkemeler teşkilatı düzenlenmiş, 1872 yılında da bu teşkilat ufak-tefek farklılıklarla ülke çapında yaygınlaştırılmıştır. Öte yandan Lübnan, Girit, Yemen gibi imtiyazlı vilayetlerde adliye teşkilatı bölgenin sosyal ve etnik özellikleri dikkate alınarak düzenlendiği gibi, merkezle bağı iyice zayıflamış olan Mısır gibi vilayetlerde adliye reformları mahalli otoritelerce, ancak merkezle aynı paralelde gerçekleştirilmiştir. 1861'de Lübnan ve 1867'de Girit'te çıkan etnik kaynaklı isyanlar bastırıldıktan sonra burada müslüman ve gayrimüslim halkın eşit sayıda yer aldığı mahkemeler teşkil edilmişti. Bu mahkemeler sonraları ülkenin her yerinde kurulan nizamiye mahkemelerine örnek teşkil etmiştir. Mısır'da 1875'te karma mahkemeler kurulmuş, 1883 yılında da nizamiye mahkemelerine paralel biçimde ehliyet mahkemeleri kurularak şer'iyeye mahkemelerinde sadece şahıs, aile ve miras hukukuna dair davalara bakma yetkisi kalmıştır. Ayrıca şer'iyeye mahkemeleri için de bidayet, istinaf ve temyiz dereceleri getirilmiştir. Yemen'in

Zeydilerin hakim olduğu kuzey mntıkasında nizamiye mahkemeleri kaldırılarak bunların görevleri eskiden olduğu gibi şer'iyeye mahkemelerine verilmiş, İkinci Meşrutiyet'ten sonra bu mezhepten de kadılar tayin edilmeye başlanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde ilk defa sünni olmayan bir mezhebin hukuk görüşlerinin uygulanmasına imkan verilmiş oluyordu. İmtiyazlı vilayetlerdeki adliye reformları hep bir takım zaruretlar altında gerçekleştirilmiş, bunlar sonradan ülke genelinde kurulan adli sisteme öncülük teşkil etmiş veya bu sisteme paralellik göstermiştir .

5 - Özel Mahkemeler

A - Cemaat Mahkemeleri

Zimmiler, yani gayrimüslim tebaa, Tanzimat devrinde de eskiden olduğu gibi ahval-i şahsiyeye denilen şahıs, aile ve miras davalarını kendi ruhani temsilcileri huzuruna götürebilirdi. Bu mahkemelerin kararları kesindi ve Osmanlı icra makamlarınca yerine getirilirdi. Bununla beraber zimmiler, bu sahadaki davalarını bile muntazam kanun yolu usulüne tabi bulunan ve masrafı daha düşük Osmanlı mahkemelerine götürmeyi tercih ederlerdi. Osmanlı ülkesinde devletçe tanınmış olarak tüm Ortodoksların bağılı bulunduğu Rum, Gregoryen Ermeni, Musevi, Latin, Katolik Ermeni ve Protestan cemaatleri mevcuttu. Tanzimat'tan sonra 1856 İslahat Fermanı ile gayrimüslimlerin durumunda ıslahat yapılacağı vaadi doğrultusunda yeniden düzenlenen millet sistemiyle otonomileri teyid edilen ve imtiyazları genişletilen her cemaatin temsilciliklerinde ruhani ve cismani işlerine bakan birer meclis kuruldu. Bunlar söz konusu davalara bakmaya başladı. Ancak cemaatlerle hükümet arasında bu adli imtiyazın sınırı hakkında zaman zaman hayli sürtüşmeler yaşanmıştır. Osmanlı hükümeti mali yönü bulunan ve kamu düzeni bakımından önemli bazı durumlarda gayrimüslimlerin davalarına müdahale etmek lüzumunu hissetmiştir. Söz gelişi varisler arasında yetimlerin de bulunduğu tereke taksimine ve ayrıca gayrimenkule dair her türlü davalarda Osmanlı mahkemeleri yetkili görülmüştür. 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile cemaat mahkemeleri tümüyle kaldırılarak görevleri şer'iyeye mahkemelerine verilmişse de büyük tepkilerin doğması üzerine 1919 yılında eski duruma dönülmüştür. Lozan Antlaşması ile cemaat mahkemeleri kaldırılmış, ancak cemaatlerin hukuki imtiyazlarının süreceği kabul edilmişti. Türk hükümeti Batı hukukunu toptan iktibas edince cemaatler bu imtiyazlarından vazgeçmişlerdir.

B - Konsolosluk Mahkemeleri

İki tarafın da ecnebi olduğu davalar eskiden olduğu gibi konsolosluk mahkemelerinde görülmekteydi. Aynı ecnebi devlet teb'ası olmayanlar arasındaki davalara bu devlet temsilciliklerince seçilmiş bir komisyon bakardı. Konsolosluk mahkemelerinin kararlarına karşı bağılı bulunduğu ülke

mahkemelerinde itirazda bulunulabilirdi. Ancak bunlar genellikle parayı verenin haklı çıktığı mahkemeler olarak görülmüştür.

C - İdare Mahkemeleri

Bu devirde idari yargı da Fransız örneğine göre düzenlenmişti. Klasik dönemde gerek Divan-ı Hümayun ve taşralarda paşa divanları, gerekse kadılar halkın idareden şikayetlerine bakmaktaydı. Tanzimat'ın ilk devresinde merkez ve taşrada kurulan meclisler gerek memur yargılaması ve gerekse idare ile şahıslar arasındaki davalara bakılması için görevlendirilmiştir. 1864 yılından sonra tam anlamıyla idari rejime geçilerek taşralardaki idare meclisleri bu davalara bakmış, merkezdeki Şura-yı Devlet de kurulduğu 1868 yılından itibaren bunların kararlarına karşı bir temyiz mercii olmuştur. Bu merciin başkanı aynı zamanda kabinenin üyesiydi. İdare ile şahıslar arasındaki ihtilafların çözümü işi Birinci Meşrutiyet'ten sonra bir ara genel mahkemelere (nizamiye mahkemelerine) verilmiş, idare mahkemelerinde yalnızca memur muhakemesi işi kalmıştır. Şura-yı Devlet, cumhuriyetten sonra Danıştay adını almıştır.

D - Askeri Mahkemeler

Eskiden ordu mensuplarının davalarına yine ordu mensupları tarafından özel kanunları uyarınca bakılır ve hükümler yine burada yerine getirilirdi. Tanzimat döneminde Fransız örneğine göre yeni askeri ceza kanunları çıkarılmış, bununla ilgili davalara bidayeten bakma görevi divan-ı harplere, bunların kararlarını temyizen inceleme görevi de sonradan divan-ı temyiz adını alan divan-ı tecessüse verilmiştir.

Sonuç

Tanzimat devrinde teşebbüs edilen ıslahatlar gerek mali imkansızlıklar, gerekse iç ve dış tepkiler sebebiyle ileri götürülememiş, umulan hedeflere ne yazık ki tam anlamıyla varmak mümkün olamamıştır. Bu devirde adliye sahasında yapılan ıslahat, diğerlerinde de olduğu gibi kimseyi memnun edememiştir. Müslüman tebaa bunları geleneksel düzenden uzaklaşma olarak kabul etmiş, hükümete karşı bağlılık ve emniyeti azalmıştır. Yüzyıllardır hiç değilse teorik olarak birinci sınıf statüde bulunan müslümanlar gayrimüslimlerin kendileriyle aynı seviyeye getirilmesini haysiyet kırıcı bulmuşlardır. Baskılarıyla hükümeti ıslahata iten yabancı devletler yapılanları yeterli görmemiş, baskılarını giderek arttırmışlardır. Avrupa'nın baskısına sebep ve dolayısıyla ıslahata konu olan gayrimüslim tebaa ise asla tatmin olmamış, bütün ıslahatların göz boyamadan ibaret ve göstermelik olduğuna kanaat getirmişler; öte yandan müslümanların hakimiyeti yerine kendi ruhani liderlerinin veya mahalli temsilcilerinin zorbaca tahakkümüne düşmüşlerdir. Doğrusunu söylemek gerekirse, Babıali de bu işi savsaklamaya büyük gayret sarfetmiş, ıslahat konusunda isteksiz davranmıştır. Hukuk

ve özellikle adliye sahasında radikal reformlar yapmakla geleneksel düzen ve dini kuralların haleldar edileceğinden korkulmuş, ulema ve kamuoyunun tepkisinden çekinilmiştir. Ayrıca reformlar konusunda Babıali ile Saray arasında da çoğu zaman bir ahenk olmamıştır. Biraz da bu sebeplerden ülkede yargı konusunda bir düalite doğmuş, hangi davanın hangi mercide görüleceğini anlamaktan hakimler bile aciz kalmışlardır. Adliye ıslahatının semere vermesi için gereken yeterli sayıda eleman hiç bir zaman bulunamamış, vaktiyle ilmiye sınıfına girmek için çok kimse yarışırken, mahkemelerde hakimlik yapmak üzere çok az hukukçu yetişir olmuştur. Müslüman hakimler medrese mezunu, hukuk öğrenimi görmüş kimseler olmasına karşılık, gidebilecekleri bir hukuk okulu bulunmadığı için gayrimüslimlerden -bilhassa ilk zamanlar- hukuk nosyonundan mahrum, hatta okur-yazar bile olmayanları sırf azınlık kontenjanını doldurma amacıyla nizami mahkemelere üye olarak katılmışlardır. Burada çoğunluk hep müslümanlarda kaldığı için (üçte iki oranında) gayrimüslim üyelerin varlığı gerçekten göstermelik olmuştur. Yetişmiş eleman azlığı sebebiyle nizamiye mahkemelerine hakim olarak kadılar, ilmiye sınıfı mensupları getirilmiş, hatta çoğu beldede kadılar hem şer'iyeye ve hem de nizamiye mahkemelerinde davalara bakmışlardır. Böylece ıslahatçılar ulemanın nüfuzunu kıralım derken, arttırıvermişlerdir. Öte yandan gayrimüslimlerin şahitliklerinin kabulü konusunda da mahkemeler oldukça isteksiz davranmış, hatta işi bilerek savsaklamışlardır. Bir ecnebi ile yerli arasındaki ihtilaflara bakan karma mahkemelerde ecnebi üyeler de yer aldığından bu durum, çoğu zaman bunların tabiiyetinde buldukları devletlerin mahkemelere ve yargılama safahatına müdahalesine yol açmıştır. Kimi zaman yabancı devletler Osmanlı mahkemelerinin yabancı unsurlu ceza davalarında tercüman hazır bulunduğu halde münhasıran yetkili olmalarını kabule yanaşmamışlardır. Gayrimüslim tebaa, ecnebi-lere tanınan imtiyazlardan yararlanmak için yabancı devletlerin tabiiyetine girmeye başlamıştır.

Ancak şurası unutulmamalıdır ki, değişmenin bedeli olduğu gibi, değişmemenin de bir bedeli vardı. İnsanların ve toplumların başlangıçta çoğu zaman değişime karşı tepki göstermeleri, yaradılışlarındaki tutuculuktan kaynaklanır. Yerleşik inançlar ve gelenekler, yeniliklere -olumlu da olsalar- hüsnü kabul göstermeyi engeller. Bu tabii bir tepkidir. Osmanlı toplumunda da böyle olmuştur. Bütün bunlarla beraber, Tanzimat devri adli reformları yabancı baskının eseri oluşuna, düalitesine, ciddi bir çalışmanın ürünü olmayışına, taklitçi niteliğine rağmen devlet müesseselerini bir süre daha ayakta tutarak çözülmeyi geciktirmiş, bu alanda cumhuriyet sonrası reformlara da temel teşkil etmiştir.